

Romano džaniben

časopis romistických studií | 24. ročník | 1/2017

Obsah

Pavel Kubaník	
Pohledy na výchovu a dětství v romských rodinách.	5
(Úvod k tematickému dvojčíslu <i>Romano džaniben</i>)	

RECENZOVANÁ ČÁST

Dana Bittnerová, Markéta Levínská, David Doubek	
Zápas o šťastné dětství	15
Gabriela Caltová Hepnarová	
Mnohoproblémové romské rodiny a jejich ochrana dětí před riziky	47

RECENZNÍ ČLÁNEK

Tomáš Kobes	
O lovcích a sběračích sociálních struktur a dominantních diskurzů	81

NERECENZOVANÁ ČÁST

Vzpomínky na dětství	101
Iveta Kokyová a Lada Víková	
Dvacet let soutěže <i>Romano suno</i> (Romský sen)	121
Eva Danišová	
Miro čhavorikano dživipen / Moje dětství	150
RECENZE ANOTACE	155

Pohledy na výchovu a dětství v romských rodinách.

Úvod k tematickému dvojčíslu *Romano džaniben*

Toto dvojčíslu časopisu *Romano džaniben* (1 a 2/2017) je věnováno tématu romského dětství a výchovy v romských rodinách. Oba tyto okruhy leží paradoxně spíše stranou zájmu badatelů, což se ale postupně začíná měnit. Co je míněno oním paradoxem? Romové byli od dob osvěcenských vystavováni různým snahám o převýchovu (stať o výchově nalezneme již v Augustinim ab Hortis 1995 [1775]: 24–26), což se skrze různé instituce týkalo v největší míře právě dětí. Na straně institucí tedy existovala a existuje (etnocentrická a zhusta velmi paternalistická) představa o tom, jak mají (romské) rodiny ve výchově fungovat, čeho se má (romským) dětem v rodinách dostávat, a před jakými vlivy je naopak chránit. Taková představa ale existuje i na straně romských rodin, a to jak ve smyslu představ o správné výchově a správném chování dětí, tak ve smyslu vztahování se (pozitivního i negativního) k praktikám u jiných (romských i neromských) rodin. Dosud ale neexistuje velké povědomí o tom, jak vypadá romské dětství a výchova z perspektivy romských dětí a rodičů samotných.

Nejčastějším kontextem, ve kterém se odborně debatuje o romských dětech, romském dětství a výchově v rodinách, je především školství a vzdělávání. Péče o děti, kterou si moderní stát zařadil do oblastí života, které reguluje (skrze školy a další instituce) tak do velké míry určuje také témata akademické debaty o výchově a dětství u Romů. S tím souvisí i zaměření se na děti a rodiny „problematické“, sociálně ohrožené nebo sociálně vyloučené, tedy opět jen na určitý segment. Jedním z cílů tohoto dvojčísla bylo alespoň částečně vymanit vnímání romského dětství ze „zajetí“ této zužující perspektivy. Prostředí školy na straně jedné a svět rodin a komunity, kde děti vyrůstají, na straně druhé ovšem zároveň nelze takto jasně oddělovat. V situaci několik generací probíhající povinné školní docházky pronikají aspekty školy a vzdělávání i do běžné interakce v rodinách a ve vrstevnických skupinách (Réger 1979; Kubaník 2015), ačkoli možná ne ve stejné míře u všech rodin (viz postřehy in Fatková 2013). Mluvíci severocentrální romštiny v ČR například zcela běžně nemluví na své děti romsky a reflektují to jako krok směrem k větší úspěšnosti dětí ve škole (např. Kubaník, Červenka, Sadílková 2010: 25–29) – existence školy tak ovlivňuje každodenní komunikaci, tedy velmi podstatný rys dětství a výchovy.

¹ Mgr. Pavel Kubaník působí jako odborný asistent na Semináři romistiky KSES FF UK. Současně je redaktorem časopisu *Romano džaniben* a je též editorem tohoto tematického dvojčíslí. E-mail: pavel.kubanik@ff.cuni.cz

Důsledek situace, kdy na jedné straně existuje představa o „romském dětství“ ze strany institucí a existuje záměr institucí podobu dětství regulovat, na straně druhé je ale poznání různých aspektů romského dětství v jeho běžné každodennosti podobě nepatrné, lze ilustrovat na příkladu studií o nabývání jazyka. Naučit se mluvit jedním nebo více jazyky patří k procesům, kterými každé běžné dítě kdekoli na světě v dětství prochází a běžně je zvládá. Co se týče romských dětí, máme poměrně hodně parciálních studií o jazykových problémech těchto dětí v majoritním jazyce, studie o průběhu nabývání romštiny coby primárního jazyka (v komunitách, kde romština slouží jako jazyk primární socializace) ale chybí (viz index *child language* in Bakker, Matras 2003: 340), resp. jejich absence je částečně (a někdy s kolísavou kvalitou) zaplňována až v poslední době (např. Kyuchukov et. al. 2017, z textů v *Džanibenu* viz Kolmanová 2007). I kvůli této absenci informací (ale ne pouze kvůli ní) učitelé romských dětí někdy tvrdí, že jejich žákům nechybí pouze kompetence v jazyce výuky, ale rovněž v romštině, pokud je tato jejich mateřštinou (Polgáriová, Liptáková 2012; Kačová 2017: 6). Taková tvrzení jejich autoři obvykle neopírají o žádné důkazy a sami obvykle ani neumí romsky. Malé povědomí o skutečném stavu věcí dovoluje v těchto případech poměrně volně manipulovat s problémem kompetence romských dětí v jejich druhém jazyce.

Pohled na romské dětství, který se snaží dobrat se perspektivy samotných Romů a vychází z poznání jeho každodenní podoby, najdeme v odborné literatuře spíše v útržcích, což platí jak pro česko-slovenský, tak pro širší kontext. Můžeme zde zmínit jednotlivé pasáže širěji zaměřených textů (Kaprow 1982: 415–418; Hübschmannová 1999: 48–49, 57; Stewart 2005: 41–3, 48–9, 57–8; Engebrigsten 2007: 44–56 aj.), studie, kde jsou romské děti součástí širších skupin dětských migrantů v nové zemi (Evaldsson 2005; Granata, Sarcinelli 2012), výjimečně nalezneme také specificky zaměřené studie na romské děti, dětství a výchovu (Réger 1999; Viková 1996; Tauber 2004; Bittnerová, Doubek, Levínská 2011; Kubaník 2015). Další aspekty dětství sledují biomedicínské studie, prozatím zejména o zdraví dětí (Bobak et al. 2005) a se zdravím souvisejícím chování dospívajících (Kolarcik et al.), ale již také přímo o socializaci ve vztahu ke zdraví (Belak et al. 2018). S dětstvím souvisí i studie zaměřené na již zmíněnou akvizici jazyků (Réger, Berko-Gleason 1991; Kolmanová 2007; Kyuchukov, de Villiers 2009; Kyuchukov 2014).

Reprezentaci romského pohledu na dětství rozšiřují také různé (auto)biografické knihy a črty (českému čtenáři dostupné např. Fabiánová 1992; Lacková 1997; viz také materiál z dětské literární soutěže „*Romano Suno*“ a úryvek z knihy Aljoši Taikona v tomto dvojčísle).

I v textech zaměřených na dětství a pojetí výchovy v romských rodinách z perspektivy Romů samotných ovšem nalézáme někdy určitý pohled „zvnějšku“. V odborných textech jsou aktivity dětí někdy sledovány, pouze pokud je lze vnímat jako přípravu na nějakou dospělou roli (viz série v *Romano Džaniben* 1–2 / 1996),

což umenšuje pole interpretací dětského chování. Setkáváme se také s cennými rozpravami o povaze výchovy v romských rodinách, s analýzami konceptů, které praxi socializace ovlivňují (viz Bittnerová, Doubek, Levínská 2011; Dřímál 2004), stranou ale zůstává do velké míry samotná interakce s dětmi nebo v dětských skupinách a děti samotné coby informátoři výzkumů o dětství (mezi výjimky můžeme zařadit texty Tauber 2004, Vikové 1996, Réger 1999, Kubaník 2015 nebo Trachtové v tomto čísle). Také (auto)biografické literární texty jsou často adresovány především neromskému publiku a je otázkou, nakolik by reflexe dětství a výchovy v nich byla odlišná, pokud by primárními adresáty textu byli romští čtenáři – kritický náhled na aspekty vztahů v romských rodinách můžeme nalézt například v romsky psaných fejetonech Tery Fabiánové publikovaných ve zpravodaji romské organizace Svaz Cikánů-Romů (Fabiánová 1970a, b; 1972; viz obdobný aspekt pojmenovaný v recenzi Jana Orta na knihu *Gypsy Feminism* v tomto dvojčísle).

Antropologický a sociologický zájem o studium dětství, který se rozvíjí zhruba od osmdesátých let 20. století, bývá často dáván do souvislostí se zájmem o studium jiných „okrajových“ či opomíjených fenoménů, ať už jimi jsou aspekty života různých minoritních skupin nebo pozice žen ve společnosti (Corsaro 2005: 6). V době, kdy se například životu romských žen již dostává akademické pozornosti (viz recenze Jana Orta, resp. Jana Orta a Markéty Hajské v tomto dvojčísle), zůstávají děti coby aktéři stále spíše stranou zájmu.

Více než jindy je toto dvojčíslo koncipováno jako jeden celek, ve kterém mají svou relevanci nejen texty recenzované, ale i články nerecenzované. Nerecenzované texty byly do velké míry připravovány právě s vědomím chybějící reflexe dětství ze strany Romů samotných, s vědomím absence dětského hlasu v rozpravách o dětství a s vědomím zaměření odborného diskurzu spíše na aspekty „romského dětství“, které státní instituce vnímají jako problematické. Čtenář má možnost číst texty v „revuální“ části tak, aby promlouvaly do jeho úvah nad texty v odborné části a naopak. Doufáme, že to alespoň do určité míry vyváží skutečnost, že i akademické texty v tomto dvojčísle *Džanibenu* do jisté míry odrážejí výše v tomto textu pojmenované disbalance.

V následující části stručně přiblížím témata jednotlivých příspěvků, následně pak nastíním základní spojnice, které publikované materiály dovolují ustavit.

První dva texty recenzované části se více zaměřují na perspektivu romských rodičů.

V tomto úvodu jsem již naznačil možný rozpor mezi zájmem institucí o romské děti a tím, jakou roli hrají děti v samotných rodinách a jak se v těchto rodinách nahlíží na výchovu. Článek Dany Bittnerové, Markéty Levínské a Davida Doubka se zaměřuje na analýzu představ učitelek, pracovníků OSPODu a romských rodičů o šťastném dětství. Autorky nejdříve relativizují běžnou představu o „šťastném dětství“ coby historicky utvářenou, a tedy jako jednu z možných, nikoli jako univerzální a danou. Poté skrze jednu konkrétní situaci text ukazuje, jak na sebe

mohou odlišné souřadnice uvažování na straně rodiny i jednotlivých institucí narážet, ačkoli všichni zúčastnění chtějí napomáhat tomu, aby byly děti (dle jejich představ) spokojené a šťastné.

Na socializaci dětí nemají vliv pouze představy rodičů o tom, co by měli svým dětem předat – vliv mají i zažitě postupy užívané rodiči k tomu, aby dítě ochránili před riziky, která rodiče vnímají jako podstatná. Právě ochrannými postupy se zabývá text Gabriely Caltové-Hepnarové. V romských rodinách ve složité sociální a ekonomické situaci (z hlediska institucí v tzv. mnohoproblémových rodinách) se snažila přijít na to, jaké obavy rodiče ve vztahu ke svým dětem zažívají a jaké ochranné strategie se snaží aktivovat, aby nedocházelo k naplnění těchto obav.

Další dva příspěvky sledují již více perspektivu samotných dětí – v jednom jsou děti hlavními informátory, v druhém je sledována interakce dětí s jejich okolím.

Zuzana Trachtová píše o skupině pražských romských teenagerů, kteří se zapojují do pouličních bitek. Násilí nesleduje jako projev patologického chování, ale snaží se nalézat významy, které nese pro aktéry bitek. V textu pro *Džaniben* autorka oproti svým absolventským pracím pootočila perspektivu a ukazuje, jak se k bitkám vztahují dívky – ty se sice „nervou“, násilí kluků nicméně schvalují a na bitkách se podílejí například verbálními provokacemi. Text Zuzany Trachtové je ojedinělý tím, že dává hlas samotným „dětem“, nebo spíše dospívajícím dívkám a chlapcům.

Ve svém vlastním článku si všímám jednoho konkrétního projevu jazykové socializace romských dětí ve východoslovenské osadě. Věnuji se situacím, kdy rodiče dítěti radí, jak reagovat na různé verbální provokace okolí. „Pobízení k asertivitě“, jak tyto situace nazývám, jsou především prostředkem vtipkování v rámci rozšířené rodiny, dětem ale odhalují určité základní principy komunikačního stylu a mohou je vést k dovednosti lépe číst záměr mluvčích. Podoba interakcí s dětmi může být zároveň podstatná pro uvažování o konceptualizaci dětství a jeho kategorizaci do různých fází.

Jak bylo zmíněno, pohled na dětství, jak ho vidí samotní Romové, nemusí být zprostředkováván pouze antropology nebo sociology. V romské literatuře existuje silný proud vycházející z vyprávění o životě, ať už se jedná o vlastní životem inspirovanou fikci, o autobiografii nebo o biografii vznikající ve spolupráci s dalším tazatelem a konečným sestavovatelem knihy (viz Ryvolová 2011). Sofiya Zahova si vybrala několik takovýchto literárních děl, publikovaných ve Švédsku od sedmdesátých let 20. století dodnes. Dochází ke zjištění, že vyobrazení dětství a dětských hrdinů se proměňovalo – zatímco ve starších knihách je dětství pevně spjato s vyprávěním o rodině, později se dětský hrdina na jednu stranu individualizuje, na druhou stranu slouží k vyprávění tematizujícímu romskou identitu v mezinárodním kontextu.

Na pomezí akademické a revuální části našeho časopisu stojí text Nikolaje Bessonova. Bessonov byl malíř a amatérský etnograf s velkou širší kontaktů v zemích bývalého Sovětského svazu. Jako jeden z mála se zabýval soustavněji

i dětstvím v romských rodinách (a v rodinách neromských kočovných skupin). Proto jsme jej i oslovili s nabídkou publikovat v tomto dvojčísle. Autor bohužel v průběhu příprav textu neočekávaně zemřel a jeho článek, ačkoli procházel recenzním řízením, zůstal bohužel nedopracovaný. Jelikož ale přináší jinde nedohledatelné etnografické detaily, otiskujeme alespoň část jeho textu v nerecenzované části spolu s nekrologem, který pro nás napsali Nikolajovi přátelé Elena Marušiaková a Vesselin Popov. Bessonovův text si na základě vzpomínek kočovných Romů z různých subetnických skupin bývalého SSSR všímá role dětí zejména v ekonomickém životě rodin. Pamětníci Bessonovovi popsali nejen to, jak se zapojovali do různých výdělečných činností, ale i subtilnější roviny zapojení dětí do života komunity.

V nerecenzované části publikujeme různé příspěvky, ve kterých o dětství hovoří Romové samotní. Jelikož výzkum romského dětství je stále omezený, lze tyto příspěvky brát i jako rozšíření perspektiv, ze kterých je možné na romské dětství nahlížet.

Poprvé v českém překladu publikujeme část vzpomínek Aljoši Taikona, v zahraničí poměrně známý text, který na základě vyprávění pana Taikona sestavila Gunilla Lundgren (více o její práci v článku Sofiye Zahove v tomto dvojčísle).

Výběrem příspěvků a úvodem dvou porotkyň připomínáme také soutěž *Romano suno*, která již dvacet let umožňuje romským dětem popisovat svou zkušenost. Pro většinu příspěvků, které pro nás jako ukázkou vybrala Iveta Kokyová, jedna z porotkyň, je společné to, že děti píšou o nelehké situaci, ve které se samy nacházejí. Příspěvky jsou tak určitými vzkazy neznámým čtenářům na druhé straně. Ačkoli pisatelé nejednou popisují problémy svých rodin, oporu a naději nejčastěji hledají a nacházejí právě v rodině – v té současné nebo v té, o které sní. Jejich vzkazy jsou zároveň i prezentací hodnot, které mladí pisatelé považují za důležité pro svůj nynější a budoucí život.

Jelikož tyto literární příspěvky i některé příspěvky akademické vypovídají často o problematických aspektech života romských rodin a romských dětí, sestavil jsem z různých nahrávek vlastních, svých studentů i kolegů určitou mozaiku vzpomínek na dětství. Tato mozaika by měla poukázat i na onu samozřejmou polohu dětství, která by mohla být snadno přehlédnuta – polohu šťastnou, spokojenou a vzhledem k retrospektivní povaze textů mnohdy nostalgickou.

Jelikož časopis *Romano džaniben* slouží od svého vzniku jako jediná stálější platforma pro publikaci romské literatury, vyhlásili jsme v rámci příprav dvojčísla také malou literární soutěž o krátkou povídku, ve které bude dítě figurovat coby hlavní hrdina. Ze zaslaných textů jsme pro vás vybrali příspěvky Stáni Mikové a Evy Danišové, které řadíme před část recenzí a anotací v každém ze dvou čísel.

Napříč publikovanými texty lze nacházet obdobná témata, na která autoři nahlíží rozdílně. Podle některých autorů je dětem v romských rodinách ponechávána volnost v tom, v koho vyrostou, a dítě je do velké míry respektováno. Na druhou

stranu ale jiní autoři ukazují, jak jsou děti vystavovány poměrně jednotčím interakčním rutinám. Někteří pamětníci si také v souvislosti s dětstvím vybaví povinný drill, kterému byli coby děti vystaveni, aby mohli pokračovat v rodinné profesi.

Někdy je pohled na romské dětství rámován úvahami o tom, že děti jsou od nejranějšího věku součástí dospělého světa a že hranice mezi dětstvím, dospíváním a dospělostí je u Romů velmi rozmlžená. Na druhou stranu se ale autoři dosud málo soustředí na svébytnou povahu interakce s dětmi, interakce v dětských skupinách a málo pracují s dětmi coby informátory – teprve poznání perspektivy samotných dětí dovoluje tyto úvahy uvést do patřičnějšího kontextu.

Ve studiích jazykové socializace existuje populární dělení společností na ty, které přizpůsobují situace dětem, a ty, které přizpůsobují děti situacím (Ochs, Schieffelin 1984: 305). Články analyzující praxi a představy o výchově romských dětí i vzpomínky na dětství publikované v revuální části poskytují zajímavé příklady pro oba póly této dichotomie.

Toto jsou jen některá průřezová témata, která lze v publikovaných materiálech nacházet. Věřím, že čtení dvojčísla *Džanibenu* představí romské dětství jako relevantní téma zájmu a případně poslouží jako inspirace k dalšímu bádání.

Dva texty vybočují z tematického ladění dvojčísla – jednak hutná rozprava Tomáše Kobese inspirovaná četbou knihy *Etnografie sociální mobility* autorů Jaroslava Šotoly a Maria Rodrigueze Pola, jednak text Jana Červenky podrobně mapující to, jak se tvůrci pravidel pro zápis romštiny vyrovnávali s nutností nalézt systém pro zápis kontaktních jevů z neromských jazyků.

Literatura

- Augustini ab Hortis, Samuel. 1995 [1775]. *Cigáni v Uhorsku*. Bratislava: Štúdio -dd-.
- Bakker, P., Matras, Y., eds. 2003. *Bibliography of modern Romani linguistics. Including a guide to Romani linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Belak, A., Madarasova Geckova, van Dijk, J. P., A. Reijneveld, S. A. 2018. Why don't segregated Roma do more for their health? An explanatory framework from an ethnographic study in Slovakia. *International Journal of Public Health*. Dostupné z: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00038-018-1134-2> [cit. 2017–07–18].
- Bittnerová, D., Doubek, D., Levínská, M. 2011. *Funkce kulturních modelů ve vzdělávání*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.
- Bobak, M., Dejmek, J., Solansky, I. Sram, Radim J. 2005. Unfavourable birth outcomes of the Roma women in the Czech Republic and the potential explanations: a population-based study. *BMC Public Health* 5,

106. Dostupné z: <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2458-5-106> [cit. 2017-07-18].
- Corsaro, W. A. 2005. *The Sociology of Childhood*. Thousand Oaks: PineForge Press.
- Dřímál, F. 2004. Dětství v romské rodině. In: Nosál, I. (ed.) *Obrázky dětství v dnešní české společnosti. Studie ze sociologie dětství*. Brno: Barrister&Principal, 53–78.
- Engelbristen, A. I. 2007. *Exploring Gypsiness. Power, Exchange and Interdependence in a Transylvanian Village*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Evaldsson, A. 2005. Staging insults and mobilizing categorizations in a multiethnic peer group. *Discourse and Society*, 16 (6), 763–786.
- Fabiánová, T. 1970. Zadáno pro Teru. *Románo lil* 1 (1).
- Fabiánová, T. 1970. Zadáno pro Teru. *Románo lil* 1 (2).
- Fabiánová, T. 1972. Zor nane savoro. Síla není všechno. *Románo lil* 3 (2).
- Fabiánová, T. 1992. *Jak jsem chodila do školy – Sar me phiravas andre škola*. České Budějovice, Brno: ÚDO, Společenství Romů na Moravě.
- Fatková, G. 2013. Limity antropologie dětství: případ „dětství“ v sociálně vyloučené lokalitě. *Lidé města*, 15 (1), 27–47. dostupné na <http://lidemesta.cz/archiv/cisla/15-2013-1/limity-antropologie-detstvi-pripad-%E2%80%9Edetstvi%E2%80%9Cv-socialne-vyloucene-lokalite.html> [zprístupeno 15. 11. 2013].
- Granata, A., Sarcinelli, A. S. 2012. Children's views on parents' tales. Intergenerational transmission among transnational minorities. *New Cultural Frontiers*, 3, 69–90.
- Hübschmannová, M. 1999. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice (1945–1998)*. Praha: Socioklub, 16–66.
- Káčová, V. 2017. Jedným z největších snov každého človeka je pocit ľudskej dôstojnosti. Rozhovor s Alexanderem Jakubčom. *Romano hangos*, 12 (1), 6–7.
- Kaprow, M. L. 1982. Resisting Respectability: Gypsies in Saragosa. *Urban Anthropology*, 11 (3–4), 399–431.
- Kolarcik, P., Madarasova Geckova, A., Reijneveld, S. A., van Dijk, J. P. 2012. Social support, hopelessness and life satisfaction among Roma and non-Roma adolescents in Slovakia. *International Journal of Public Health*, 57 (6), 905–913.
- Kolmanová, M. 2007. Výzkum jazykových dovedností dětí v romském a slovenském jazyce. *Romano džaniben*, jevend, 14 (2), 28–45.
- Kubaník P., Červenka J., Sadílková, H. 2010. Romština v ČR – uchování jazyka a jazyková směna. *Romano džaniben*, 16 (2), 11–40.
- Kubaník, P. 2015. Hra na knížky. Poznámky k akvizici slovenštiny v Gavu. In: Podolinská, T., Hrustič, T., eds. *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA, 374–397.
- Kyuchukov, H. 2014. Acquisition of Romani in a bilingual context. *Psychology of language and communication*, 18 (3), 212–225.
- Kyuchukov, H., de Villiers, J. 2009. Theory of mind and evidentiality in Romani-Bulgarian bilingual children. *Psychology of language and communication*, 13 (2), 21–34.

- Kyuchukov, H., de Villiers, J., Takahesu Tabori, A. 2017. Why Roma children needs assessment in Romani. *Psychology of language and communication*, 21 (1), 215–243.
- Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- Ochs, E., Schieffelin, B. B. 1984. Language acquisition and socialization. Three developmental stories and their implications. In: Schweder, R. A. a LeVine, R. A. (eds.) *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion*. New York: Cambridge University Press, 276–322.
- Polgáriová, E., Liptáková, E. 2012. Otvorený list učiteliek z východného Slovenska. Publikováno 12. 6. 2012. dostupné z: <http://janmacek.blog.sme.sk/c/301577/Otvoreny-list-uciteliek-z-vychodneho-Slovenska.html#ixzz1zWjGqCWY>. [3. 7. 2012]
- Réger, Z. 1979. Bilingual Gypsy Children in Hungary: Explorations in „Natural“ Second-Language Acquisition at an Early Age. *International Journal of the Sociology of Language*, 19 (5), 59–82.
- Réger, Z. 1999. Teasing in the linguistic socialization of Gypsy children in Hungary. *Acta Linguistica Hungarica*, 46 (3–4), 289–315.
- Réger, Z., Berko-Gleason, J. 1991. Romāni child-directed speech and children's language among Gypsies in Hungary. *Language in society*, 20 (4), 601–617.
- Ryvolová, K. 2011. Co na sebe prozrazují romské a travellerské životní příběhy. *Romano džaniben*, 18 (1), 65–78.
- Stewart, M. 2005. *Čas Cikánů*. Brno, Olomouc: Barrister a Principal, Univerzita Palackého v Olomouci.
- Tauber, E. 2004. Sinti Estraxaria children at school, or, how to preserve ‚the Sinti way of thinking‘. *Romani Studies*, 14 (1), 1–23.
- Viková, L. 1996. *Příspěvek k poznání psychologických aspektů romské rodiny (srovnávací výzkum romské a neromské rodiny z pohledu 9–10 -letých dětí)*. Diplomová práce. Praha: FF UK, Katedra psychologie.